

Investigating the Reflection of Wisdom and Love in Sultan Valad's Rababnameh and Bidel Dehlavi's Telesme Heirat Based on Intertextuality Theory

Shiva Birjandi¹ | Ali Mohammad Moazzeni^{2✉} | GholamReza Tamimi Tavandashti³

1. PhD student in Persian language and literature, Islamic Azad University, Khalkhal Branch, Iran

2. Corresponding Author: Professor of Persian Language and Literature Dept, University of Tehran, Iran, Email: moazzeni@ut.ac.ir

3. Assistant Professor of Persian Language and Literature Dept, Islamic Azad University, Boroujerd Branch, Iran

Article history: Received 17 August 2021;

Received in revised form 8 October 2021;

Accepted 15 November 2021

Abstract

Rababnameh of Sultan Valad is a mystical text that has been versed using Rumi's Masnavi and has explained many of the principles of Rumi's thought. In Rumi's Neiname, the reed instrument is a symbol of a complete and distant lover who has a lament, but the rabab instrument has many moans because the symbol of lovers is separated. Bidel Dehlavi is one of the famous poets in India and Sindh who has a high position in Iran and Central Asia. Just as Rumi changed after meeting Shams Tabrizi, Biddle also experienced a kind of romantic madness in his first meeting with king of Kabul. This research has examined the intellect and love in the textbook of Sultan Valad and the spell of wonder Bidel Dehlavi by referring to library documents and sources by content analysis method and based on intertextual theory and it has concluded that in the two systems, the intellect is like a ladder that raises the mystic step by step to meet the beloved but what brings the lover to the beloved is love, which is naturally superior to reason.

Keywords: Mystical literature, intertextuality theory, Rababnameh, Telesme Heirat, intellect, love

1. Introduction

Intertextuality theory believes that each text has been formed based on previous texts and no text is produced or even received completely independently. Therefore, in the production and reception of a text, prefixes always play a key role. In other words, no text is created without intertextual relations.

Motivated to solve the philosophical and mystical problems of Rumi's book Masnavi, Sultan Valad versed the Rababnameh in a simpler and more understandable language for the mass of people. He always acknowledged that although he was acquainted with mysticism in his father's school, he also had the inspirations and passions of Hazrat Haqq.

Most Indian critics and biographers, including Shebli Nomani compared Biddle to Khajeh Abdullah Ansari and Imam Ghazali in Prose and they think of him as Saadi, Rumi and Hafez in poetry. As Hafez is famous and popular in the world of culture, literature and composing lyric poems, Saadi is famous in the world as the master of romantic lyric poetry. Biddle is also well-known in India and in Sindh, and admits that he has benefited from Saadi and Hafez:

*I am satisfied with Saadi's poetry and prose rather than flowers and lavender
these meanings are more prevalent in Golestan.*

(Bidel, 2009: 874).

He also said in another lyric: Hafiz is my imaginative guide and lyricist:

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 14, No.43, 2022, pp. 41-56.

DOI: 10.22111/jsr.2021.39562.2196

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

*Biddle! Hafiz's words became the guide of my imagination
I hope that in the end, my goal will come true*

(Same, fifty-three).

2. Research Methods

The research method in this research is content analysis in a historical way and referring to library sources and documents.

The place of love in Rababnameh

Sultan Valad, like many mystics before him, considered love to be a fundamental and eternal phenomenon and believed that virtual love is a bridge between lover and beloved.

"Love is the most fundamental argument of mysticism. The sages consider love in all beings of the current universe and consider it as the essence of the movement of the planets and the planets." (Haeri, 2000: 119).

*When true love enters your being
If it's on God or on human being*

(Sultan Wald, 1980: 346-351)

Confrontation of reason and love

Sultan Valad, like most mystical poets and mystics, considers the poet of reason as the opposite of love. Iqbal Lahori, a freedom-loving Pakistani poet who was a follower of Maulana and Sultan Walad, says:

*Both Amir of the caravan, both going home
Wisdom leads to deceit, love leads to victory
Love breaks the tent of six directions,
Reaching for the rope of the galaxy,*

(Iqbal Lahori, 1927 / AD: Sheet Five)

The madness of love

The manifestation of goodness that shines on appointments begins with love, that is, goodness is love-creating. If the seeker does not avoid the dangers of going astray, he will not reach his destination. This means that if love does not appear in the hearts of followers, there is no love. Therefore, it is necessary for follower to take the hand of the old man and pass by the officials in order to appease him as a result of the emergence of the state of love and affection.

*Sometimes the storm hides in drops
Sometimes the color of the storm drops
This flower of love has a hundred flowers
There are several things to do with this trick
Such a lifetime of manifestation
It had the meaning of consolation*

3. Conclusion

After examining and analyzing the Telesme Heirat by Abdul Qadir Biddle, whose poetry and thought have been influential in India, Pakistan, Transoxiana, Iran and all the geography of the Persian speakers, on the other hand, the Masnavi of Rababnameh of Sultan Valad, which was famous in Iran, the Ottoman Empire of that time, Ganjeh and Shervan and other Persian-speaking regions, these results were achieved.

Sultan Valad is a mystic poet who, without a doubt, followed Maulana Jalaluddin, mystical poetry and teaching method, and was able to preserve the precious heritage of Sufism. In the sky of Islamic literature and mysticism, the Masnavi of Rababnameh is like the shining moon that receives its light and radiance from the sun of Rumi's Masnavi and illuminates the nights of the new darkness of the travelers.

4. References:

1. Holy Quran
2. Allen, Graham. (2006). *Intertextuality*, translated by Peyman Yazdanjoo, Tehran: Markaz.
3. Amini Lari, Leila & Riahi Zamin, Zahra. (2019). Oriental Art, Sacred Art, *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts*, 11(39), 147-168.
4. Bidel, Abdul-Qader. (2009). *Bidel's generalities, based on the version of Khan Mohammad Khesteh and Khalilullah Khalili*, edited by Farid Moradi, Tehran, Zavar.
5. Bidel, Abdul-Qadir. (1963). *General Bidel*, Afghanistan, Kabul.
6. Bruel, Piro et al. (1999). *History of French Literature*, translated by Nasrin Khatat and Mahvash Ghovimi, Tehran: Samt.
7. Dehkhoda, AliAkbar. (1994). *Dictionary*, Tehran, Dehkhoda Dictionary Institute, 13.
8. Genette, Gérard. (1997). *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris: Seuil.
9. Haeri, Mohammad Hassan. (2000). *Rah-e Ganj*, Tehran, Medina Publications.
10. Hafez, Shamsuddin Mohammad. (1982). *Divan of Hafez Shirazi*, Qazvini-Ghani, Tehran: Zavar.
11. Iqbal Lahori, Mohammad. (1927). *Ajam Psalms*.
12. Kazemi, Mohammad Kazem. (2014). *The Key to the Open Door*, Tehran: Sureh Mehr.
13. Naderi, Farhad., Naderi, Somayyeh. (2018). The function of Genette's transtextuality theory in discovering and analyzing the impact of Kushnameh from Shahnameh, *Journal of Textology of Persian Literature*, 10(1), 169-187.
14. Namvar Motlagh, Bahman. (2015). *An introduction to intertextuality*, Tehran: Sokhan.
15. Nezami, Elias Ibn Yousef. (1997). *Layla and Majnun*, edited by Hassan Vahid Dastgerdi by Saeed Hamidian, Tehran: Qatreh.
16. Rezazadeh Shafaq, Sadegh. (1990). *History of Iranian Literature*, Tehran: Ahang.
17. Rumi, Jalaluddin. (1999). *Generalities of Shams Tabrizi*, edited by Master Badi'alzaman Forouzanfar, Tehran: Peyman.
18. Saadi, Sheikh Mosleh al-Din. (n.d) *Saadi's generalities*, MohammadAli Elmi, Tehran: Elmi.
19. Safa, Zabihollah. (1993). *History of Iranian Literature*, Tehran, Ferdowsi.
20. Sajjadi, Seyed Jafar. (1983). *Farhang-e Maaref-e-Islami*, Tehran, Iranian Authors and Translators Company.
21. Sedar Negarni, Hromel. (1966). *The Persians of India and Indus*, Tehran: Publications of the Iranian Culture Foundation.
22. Shafiee Kadkani, Mohammad Reza. (2010). *A Study of Indian Style and Biddle Poetry*, Poet of Mirrors, Tehran: Agah.
23. Sobhani, Tawfiq. (1990). *History of Literature*, Tehran: Payam-e-Noor University Press.
24. Sultan Walid, Baha'uddin Mohammad. (1980). *Rababnameh*, Ali Soltani Gerd Faramarzi, Institute of Islamic Studies Publications, McGill University, Canada, Montreal, Tehran Branch.
25. Zarrinkoob, Abdolhossein. (1992). *A Look at Persian Poetry*, Tehran: Scientific Publications.
26. Zohoruddin, Ahmad. (1995). *Critique of Persian poetry in Pakistan and India*, Islamabad, Fassi Research Center Publications of Iran and Pakistan.

Cite this article: Birjandi, Shiva., Moazzeni, Ali Mohammad., Tamimi Tavandashti, GholamReza. (2022). Investigating the Reflection of Wisdom and Love in Sultan Valad's Rababnameh and Bidel Dehlavi's Telesme Heirat Based on Intertextuality Theory. *Journal of Subcontinent Researches*, 14(43), 41-56. DOI: [10.22111/jsr.2021.39562.2196](https://doi.org/10.22111/jsr.2021.39562.2196)

بررسی بازتاب عقل و عشق در رباب‌نامه سلطان ولد و طلسم حیرت بیدل دهلوی بر پایه نظریه بینامتنیت

شیوا بیرجندی^۱ | علی محمد مؤذنی^۲ | غلامرضا تمیمی تواندشتی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال، ایران

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، ایران، ایمیل: moazzeni@ut.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بروجرد، ایران

چکیده

رباب‌نامه سلطان ولد، یک متن عارفانه است که با بهره‌گیری از مثنوی مولانا به نظم درآمده و بسیاری از مبانی اندیشه مولوی را تبیین کرده است. در نی‌نامه مولانا، «ساز نی» نماد عاشق کامل و دور از معشوق است که یک زاری دارد، اما «ساز رباب»، ناله‌های بسیار دارد؛ زیرا نماد عاشقانی هجران‌کشیده است. بیدل دهلوی از شاعران بنام در هند و سند است که در ایران و آسیای مرکزی نیز جایگاهی بلند داشته و دارد. همان‌گونه که مولانا در اثر ملاقات با شمس تبریزی متحول شد، بیدل نیز در نخستین دیدار با شاه کابلی، به نوعی جنون عاشقانه دچار شد. این پژوهش به روش تحلیل محتوا و بر پایه نظریه بینامتنیت، با مراجعه به اسناد و منابع کتابخانه‌ای، عقل و عشق را در «رباب‌نامه» سلطان ولد و «طلسم حیرت» بیدل دهلوی مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه دست‌یافته است که در دو منظومه، عقل مانند نردبان است که سالک را پله‌پله برای ملاقات معشوق بالا می‌برد؛ اما آنچه عاشق را به وصال محبوب می‌رساند، همانا عشق است که طبعاً از عقل برتر است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات عرفانی، نظریه بینامتنیت، رباب‌نامه، طلسم حیرت، عقل، عشق

۱- مقدمه

نظریه بینامتنیت، بر این باور است که هر متنی بر پایه متن‌های پیش از خود شکل گرفته و هیچ متنی کاملاً مستقل تولید یا حتی دریافت نمی‌شود؛ بنابراین در تولید و دریافت یک متن همواره پیش‌متن‌ها نقش اساسی ایفا می‌کنند. به بیان دیگر، بدون روابط بینامتنی هیچ متنی خلق نمی‌شود.

سلطان ولد با انگیزه حل مشکلات فلسفی و عرفانی کتاب مثنوی مولوی، رباب‌نامه را به زبانی ساده‌تر و قابل‌فهم‌تر برای توده مردم به نظم درآورد. وی همواره اذعان داشت که اگرچه در مکتب پدر با عرفان آشنا شده، اما از الهامات و جذبات حضرت حق نیز برخوردار بوده است.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۴، شماره ۴۳، ۱۴۰۱، صص ۴۱-۵۶.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۲۴

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۶

استناد: بیرجندی، شیوا؛ مؤذنی، علی محمد؛ تمیمی تواندشتی، غلامرضا. (۱۴۰۱). بررسی بازتاب عقل و عشق در رباب‌نامه سلطان ولد و طلسم حیرت بیدل دهلوی بر پایه نظریه بینامتنیت. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۴(۴۳)، ۴۱-۵۶.

DOI: 10.22111/jsr.2021.39562.2196

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

اغلب منتقدان و تذکره‌نویسان هند، از جمله شبلی نعمانی، بیدل را در نثر با خواجه عبدالله انصاری و امام غزالی مقایسه می‌کنند و در شعر وی را همانند سعدی، مولوی و حافظ می‌پندارند. همان‌گونه که حافظ در جهان فرهنگ و ادب و سرودن غزل‌های رندانه، شهرت و محبوبیت دارد و سعدی با عنوان استاد غزل عاشقانه شهره جهان است. بیدل نیز در هند و سند بلندآوازه است و اعتراف می‌کند که از سعدی و حافظ بهره‌ها برده است:

از گل و سنبل به نظم و نثر سعدی قانعم این معانی در گلستان بیشتر دارد بهار

(بیدل، ۱۳۸۸: ۸۷۴)

و نیز در غزلی دیگر گفته است: حافظ راهنمای خیال‌انگیزی و غزل‌سرایی من است.

بیدل! کلام حافظ شد هادی خیالم دارم امید کآخر مقصود من برآید

(همان: پنجاه‌وسه)

در نقد شعر هند و شبه‌قاره می‌توان گفت: کاخ شاعری هند و شبه‌قاره بر چهار ستون بزرگ بنا شده که یکی از آن چهار ستون بیدل است و سه دیگر: امیر خسرو دهلوی، غالب دهلوی و اقبال لاهوری و البته بیدل در موضوعات انسان، هستی، عقل عشق پیرو مولانا و سلطان ولد است.

شیوه‌ای که بعضی شاعران اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم پدید آوردند، بین شاعران و شعرخوانان آن روزگار «طرز نو» نامیده شد. بعدها در نتیجه کوچ بسیاری از شاعران ایرانی به هندوستان، این شیوه شاعری به سبک هندی مشهور شد.

نیست سیر عالم نیرنگ، جای دم‌زدن عشق، دریاها آتش دارد و هامون آب

(بیدل، ۱۳۸۸: ۱۸۹)

۱-۱- بیان مسئله

عرفان، نگرشی هنرمندانه به جهان هستی و عبادت عاشقانه خدا به‌عنوان محبوب ازلی است. بدیهی است انسان پرهیزگار با تبیین عقلی و از راه شریعت به کمال نسبی می‌رسد، آنگاه با پر و بال عشق، در آسمان طریقت پرواز می‌کند تا به پیشگاه حقیقت عروج کند. مسئله اصلی در این پژوهش، بررسی جایگاه عقل و عشق از دیدگاه بیدل دهلوی، شاعر عارف شبه‌قاره هند و سلطان ولد، عارف شاعر در محدوده جغرافیای پارسی‌گویان است.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف اصلی در این جستار نشان‌دادن بازتاب عقل و عشق در منظومه‌های کهن رب‌اب‌نامه و طلسم حیرت بر پایه نظریه نوین بینامتنیت است.

۱-۳- روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل محتوا به شیوه تاریخی و مراجعه به منابع و اسناد کتابخانه‌ای است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در شرح حال، آثار، اندیشه و سبک شعر بیدل دهلوی و سلطان ولد فرزند مولوی کتاب، پایان‌نامه، مقاله و آثار فراوان چاپ و منتشر شده است؛ از جمله:

- عبدالغفور آرزو، مقایسه انسان کامل از دیدگاه بیدل و حافظ، ۱۳۸۸، تهران.

- خلیلی، خلیل‌الله، فیض قدس، احوال و آثار بیدل، ۱۳۸۶، تهران.

- حبیب توحیدیان، تناقض‌گویی در شعر بیدل دهلوی، ۱۳۹۲، تهران.

- زهرا پریدختان، تبلور اندیشه‌ی بیدل در اشعارش، ۳۹۵، علیگر، هندوستان.
 - ویلیام چیتیک، راه عرفانی عشق، ۱۳۸۵، ترجمه شهاب‌الدین عباسی، تهران.
 - علی محمد مؤذنی، رباب‌نامه سلطان ولد در سایه‌سار مثنوی مولوی، ۱۳۹۷، تهران.
 نظر به اینکه هیچ‌یک از این منابع مشخصاً به مقدار عقل و عشق در مثنوی‌های بیدل و سلطان ولد نپرداخته‌اند، نگارندگان این نکته لطیف را مورد بررسی قرار داده‌اند.

۲- نظریه بینامتنیت

در نقد و بررسی متون ادبی معمولاً کتاب‌های نقد و سبک‌شناسی و مراجعه به برخی اندیشه‌ها به‌کار می‌رفت. در سال‌های اخیر نظریه‌های ادبی جدید و نقد روان‌شناسی و... پدید آمده که نگاهی تازه به متون کهن دارد.
 «...ژولیا کریستوا بانوی بلغاری‌الاصل، که از سال ۱۹۶۰ در فرانسه زندگی می‌کرد، با ابداع نظریه بینامتنیت یکی از بزرگ‌ترین کشف‌های علمی را در حوزه ادبیات و هنر در قرن بیستم ارائه داد. وی در این نظریه اظهار داشت که هر متنی براساس متن‌های پیشین ساخته می‌شود. این جمله به ظاهر ساده صرفاً بیانگر این نبود که بین متن‌ها ارتباط وجود دارد؛ چون در این مسئله هیچ‌گاه تردیدی وجود نداشت، نظریه‌های پیشین معتقد بودند متن یک نوع الهام به مؤلف است. براساس آن نظریه‌ها متن یا از ذهنیت مؤلف و براساس تجربیات درونی او تولید می‌شد و در واقع سوژکتیو (ذهنی) بود یا براساس تجربیات بیرونی مؤلفان. بدین معنا هر متنی آینه متن‌های پیشین محسوب می‌شد» (نامور مطلق، ۱۳۹۴: ۲۷).
 بنابر نظریه‌های نوین ادبی، متون حاضر در این روزگار حتی متون مقدس، چکیده‌ای از متون پیشین است و این زنجیره همچنان ادامه خواهد داشت؛ زیرا انسان‌ها همواره به ضرورت‌های فرهنگی، اقتصادی، علمی و... با یکدیگر در تبادل اطلاعات و تعامل اندیشه هستند.

«ژرار ژنت فرانسوی بعد از رولان بارت، با مطرح کردن واژه بینامتنیت به روابط بین متون نگاهی تازه داشت. او معتقد بود هر متنی، خاطره متن دیگر است» (بروئل، ۱۳۷۸: ۳۷۴). وی اصطلاح ترامتنیت را برای هر متنی پیشنهاد کرد؛ زیرا یک متن خواه آشکارا و خواه پنهانی، در رابطه با متون دیگر قرار می‌گیرد (ژنت، ۱۹۹۷: ۲).
 «متن‌ها چیزی هستند که نظریه‌پردازان اکنون آن‌ها را بینامتنی می‌دانند، آن‌ها ادعا می‌کنند کنش خواندن در شبکه‌ای از روابط متنی فرومی‌غلطد» (آلن، ۱۳۸۵: ۵؛ نادری و نادری، ۱۳۹۷: ۱۷۰).

بر مبنای نظریه بینامتنیت، سلطان ولد در برابر متون شش دفتر مثنوی مولانا، سه دفتر سروده و خود نیز به این تقلید و اقتباس بالیده و بیدل دهلوی نیز ضمن برخورداری از طبع موسیقایی و گرایش به مثنوی مولانا، از این متون بهره‌مند شده است.

۳- مثنوی رباب‌نامه

مثنوی رباب‌نامه، یکی از زیباترین منظومه‌های عرفانی و از بزرگ‌ترین و پخته‌ترین متون تعلیمی است. سلطان ولد یکی از مریدان پدرش حضرت مولانا بود که تحت آموزش‌های اخلاقی و مذهبی و مراقبت‌های عرفانی او، نشو و نما یافت و در دوران جوانی به یکی از شخصیت‌های قابل توجه و احترام جامعه تبدیل شد. وی به تقلید از پدر بزرگوار خویش که گفته بود همه اجزای رباب در اضطراب هستند و با تفسیری سمبولیک، نی را به‌عنوان عاشق دور از معشوق معرفی کرده بود، توضیح داد که رباب، ساز محبوب مولاناست و البته نوایش دل‌سوزتر و جانگدازتر از ناله نی است.

تُرک و رومی و عرب گر عاشقند هم‌زبان اوست این بانگ رباب

(سلطان ولد، ۱۳۵۹: ۲۱)

۴- جایگاه رباب‌نامه در ادبیات عرفانی

نظر به اینکه هدف از این جستار، بررسی پدیده عقل و عشق در رباب‌نامه سلطان ولد است، از پرداختن به دیگر آثار او خودداری می‌شود.

«رباب‌نامه از لحاظ جوهر شعری و نوع بیان بی‌گمان از پخته و عارفانه و از جهت ادبی فصیح است. رباب‌نامه سلطان ولد از جهت بیان و محتوا در میان مثنوی‌های عرفانی زبان پارسی ارزشی خاص خود دارد. مخصوصاً که این کتاب، شرح سخنان حضرت مولانا است» (گردفرامزی، ۱۳۵۹: مقدمه: شش).

سلطان ولد بارها در مثنوی رباب‌نامه، به درک اندک مریدان پدرش اشاره کرده است:

این مراتب، حال مولانای ماست وین معانی، قال مولانای ماست
آنچه کردم فهم ازو گفتم همان نیست بیش و کم درین، نیکو بدان
(سلطان ولد، ۱۳۵۹: ۲۳۹)

«... اما در جایی دیگر سخنان خویش را جمله از الهام حق می‌شمارد، تا الهام حق نباشد نمی‌توان از سطح سخنان عرفانی به ژرفای آن‌ها رسید.

اندرین جا هر چه گفتم ای پسر جمله را الهام حق دان سر بسر
(گردفرامزی، ۱۳۵۹: هشت)

۵- ساز رباب در شعر شاعران

ابزار موسیقی و انواع ساز از همان آغاز در محافل طرفداران عرفان و تصوف، جایگاهی ارزشمند داشته و صوفیان در مجالس و خانقاه‌ها از نی، دف، رباب، طبل و سایر آلات موسیقی استفاده می‌کرده‌اند. «رباب، یک ساز قدیمی است که خاستگاه آن خراسان دوره اسلامی، سیستان و بلوچستان و افغانستان است. این ساز با نام رباب بیش از یک هزار سال قدمت دارد و نام پارسی‌اش رواده می‌باشد» (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل واژه رباب). ساز رباب از جمله آلات طرب است که توده مردم بدان رغبت نشان داده و در بسیاری از محافل و مجالس، وقت خود را با صدای آن خوش می‌داشته‌اند.

یکرننگ نوایی این دو آهنگ بر رود و رباب و ناله چنگ
(نظامی، ۱۳۷۶: ۹۶)
بسی چنگی پنهانست یارا رباب و چنگ عالم گر بسوزد
(مولوی، ۱۳۷۸: ۵۴)
کیسه چون کاسه رباب شود باز وقتی که ره خراب شود
(سعدی، بی تا: ۸۵۵)
سماع و عطف کجا نغمه رباب کجا چه نسبت است برندی صلاح و تقوی را
(حافظ، ۱۳۶۹: ۲/۳)
کی توان بی جام نوشیدن شراب؟ هیچ کس نشنید بی مطرب رباب
(سلطان ولد، ۱۳۵۹: ۱۴)

۶- آغاز کتاب رباب‌نامه

سلطان ولد، در آغاز رباب‌نامه به پیروی از پدرش مولانا جلال‌الدین، پس از تحمیدیه‌ای شیوا، نکته‌ای لطیف بیان می‌کند: و آن کیفیت ارتباط با مخاطب است که به پیروی از کلام خدا با فعل بشنو آغاز می‌شود: «قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ...» (ملک/۲۳).

ای پیامبر، بگو خداوند آن آفریدگاریست که شمارا آفرید و به شما گوش، چشم و دل عطا فرمود. سلطان ولد در تفسیر این آیه مبارکه، به دلیل تقدم السمع به سایر اعضای بدن، مانند مولانا، رباب‌نامه را با فعل «بشنو» آغاز کرده؛ زیرا گوش، نخستین نعمتی است که خداوند تبارک و تعالی در وجود انسان‌ها قرار داده و گوش می‌تواند دروازه‌ای برای ورود دانش‌ها باشد:

بشنوید از ناله و بانگِ رباب نکته‌های عشق در هرگونه باب
با فغان و نوحه گوید دائماً ای خدا و ای خدا و ای خدا!!
(سلطان ولد، ۱۳۵۹: ۵)

۷- جایگاه عقل در رباب‌نامه

سلطان ولد در تبیین عقل و کارکرد آن به حدیثی از پیامبر گرامی اسلام (ص) استناد کرده: «و در معنی این حدیث که مصطفی علیه‌السلام فرمود: «طُوبَى لِمَنْ كَانَ عَقْلُهُ أَمِيرًا وَ نَفْسُهُ أَسِيرًا وَ وَيْلٌ لِمَنْ اِنْعَكَسَ» (همان: ۸۵). خوشا احوال کسی که عقلش فرمانروا و نفسش اسیر باشد و وای! بر او که عکس این باشد» (همان: ۸۶). سپس تفسیر این حدیث را به زیبایی به نظم درآورده است:

بشنو از پیغمبر اندر شرح این گر تو هستی طالبِ سِرِّ یقین
ای خنک آن کو بود عقلش امیر نفسِ دون گردد ورا بنده و اسیر
(همان: ۸۶)

مقصود سلطان ولد از تفسیر حدیث رسول‌الله (ص) این نکته بود که عقل، عرشی است و نفس، فرشی؛ پس شایسته است عقلِ عرشی بر نفسِ زمینی پیروز شود:

وای آن که عقل او ماده بود نفس زشتش نرّ و آماده بود
لاجرم مغلوب باشد عقل او جز سوی خسران نباشد عقل او
(مولوی، مثنوی، ۱۳ دفتر ۱۳/۵-۲۴۶۱-۲۴۶۲)

۸- جایگاه عشق در رباب‌نامه

سلطان ولد نیز مانند بسیاری از عارفان پیش از خود، عشق را پدیده‌ای بنیادین و ازلی می‌دانست و بر این باور بود که عشق مجازی پل ارتباطی میان عاشق و معشوق است.

«عشق، بنیادی‌ترین بحث عرفان است. حکما عشق را در تمامی موجودات عالم جاری می‌دانند و آن را جوهر حرکت افلاک و کواکب می‌پندارند» (حائری، ۱۳۷۹: ۱۱۹).

چون گُند عشق حقیقی در تو سر گر بُود آن بر خدا یا بر بشر
(سلطان ولد، ۱۳۵۹: ۳۴۶-۳۵۱)

«عشق حقیقی ألفتِ رحمانی و الهام شوقی است. و ذات حق که واجد تمام کمالات است و عاقل و معقول بالذات است. عاشق و معشوق است و بالجمله عشق حقیقی عشق به لقای محبوب حقیقی است که ذات احدیت باشد و مابقی عشق‌ها

مجازی است» (سجادی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۲۹۰). «در عرفان عاشقانه، تمامی هنرها نمونه عشق‌ورزی به جمال الهی در نمودهای مختلف است» (امینی لاری، ۱۳۹۸: ۱۵۹).

جست‌وجو در عشق را از سر بگیر
سر مگش از درگهش هیچ ای فقیر
(سلطان ولد، ۱۳۵۹: ۸۵)

سلطان ولد تأکید می‌کند که عاشق همانند آینه است و معشوق با تمام وجود و در تمامی زمان‌ها می‌کوشد تا او را بجوید و راز دل با او بگوید.

عاشق‌ست آینه آن حُسن و رو
حقّ تعالی ننگرد در غیر او
(همان: ۱۰۹)

۹- تقابل عقل و عشق

سلطان ولد نیز مانند اکثر شاعران عارف و عارفان شاعر عقل را نقطه مقابل عشق می‌داند. اقبال لاهوری شاعر آزادی‌خواه پاکستانی که از مریدان مولانا و سلطان ولد بود، می‌گوید:

هر دو امیر کاروان، هر دو به منزلی روان
عشق ز پا درآورد، خیمه شش جهات را
عقل به حيله می‌برد، عشق برد کشان‌کشان
دست دراز می‌کند، تا به طناب کهکشان
(اقبال لاهوری، ۱۹۲۷: ورق پنچ)

سلطان ولد در رباب‌نامه تقابل عقل و عشق را این‌گونه سروده است:

عشق عکسِ عقل آمد در جهان
عقل را از فخر باشد افتخار
غیر این باشد همیشه میل آن
عشق را برعکس او فخرست عار
بی‌سر و پایش باشد تاج و سر
سرّ و را سر گردد و نور نظر
(همان: ۳۴۷)

۱۰- نگاهی به زندگی، احوال و اندیشه بیدل دهلوی

میرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی، از شاعران بلندمرتبه پارسی‌گوی هندوستان است که پارسی‌شناسان و سخن‌سنجان و توده مردم هند از جهت کمالات معنوی نسبت به او اعتقاد قلبی دارند و بیدل را صاحب کرامات می‌دانند، از جهت پایگاه شاعری وی را پس از امیر خسرو دهلوی و نورالدین جامی گرانمایه‌ترین شاعر می‌شناسند.

«بیدل عظیم‌آبادی، شاعر نوآور و توانای غزل‌سراست که مجموعه‌ای از منشآت نیز دارد که چهار عنصر، در شرح پیشوایان راه طریقت و ذکر احوال آنان است. رقعات، مکتوب اخوانیات و در همان سبک است، نکات که دارای ۷۵ نکته عرفانی است، از میان آثار منثور او نکات بیدل با نثری ساده و عبارت‌هایی منسجم و پخته نگارش یافته است» (صفا، ۱۳۷۲: ۱۷۹۴).

«واله داغستانی عقیده دارد: هرچند اشعارش موافق محاوره فصیحی عجم نیست و ترکیب‌های غریب در زبان فارسی اختراع نموده، اما شعرهای بلند و برجسته بسیار دارد. میرزا را بحر کامل مرغوب افتاده، بیشتر در این بحر شناوری می‌کرده است» (سدار نگارنی، ۱۳۴۵: ۱۳۷).

تو کریم مطلق و من گدا، چه گنی جز این که نخوانی‌ام؟
در دیگری بنما که من، به کجا روم چو برانی‌ام؟

(شفیعی کدکنی، ۱۳۸۹: ۲۵)

۱۱- شیوه شاعری بیدل

بیدل در نثر و نظم شیوه‌ای خاص دارد و مضمون‌های بکر و معناهای جذّاب را به مخاطب انتقال می‌دهد. او از خیال‌بندان خوش‌قریحه بود که با فکر و فرهنگ خویش مضمون‌های باریک و نازک‌خیالی‌های دلنشین را در شعر خود مخصوصاً غزل‌های عرفانی به‌کار می‌گرفت و آن شیوه سخن که به سبک هندی یا اصفهانی مشهور شده است.

۱۱-۱- ترکیب‌های خاص

از ویژگی‌های شعر بیدل، بافت‌ها و ترکیب‌های خاصی است که او استخدام کرده است: فرصت کمین، حیرت آهنگ، عدم‌فرصت و...

حیرت آهنگم که می‌فهمد زبان راز من
ای عدم‌فرصت دو روزی هرچه می‌خواهی، گزین
(سبحانی توفیق، ۱۳۶۹: ۸۶)

۱۱-۲- حس آمیزی

بیان و تعبیر طوری است که حاصل آن آمیخته‌شدن دو حس به یکدیگر است:

بوی گل آینه‌ای بود که پنهان کردند: (بوی گل امری است مربوط به حس بویایی، آینه امری است دیداری و در بیت زیر شمع روشن‌کردن دیداری و صدای عندلپ شنیداری است):

شمع روشن می‌توان کرد از صدای عندلپ
گر، به این گرمی است آه شعله‌زای عندلپ
(همان: ۱۳۶)

۱۱-۳- تصویرهای متناقض (پارادوکسی)

تصویری است که دو روی ترکیب از لحاظ مفهوم یکدیگر را نقض می‌کنند: سلطنت فقر، که اگر سلطنت باشد، فقر نیست و اگر فقر باشد، سلطنت وجود ندارد.

غیر عریانی لباسی نیست تا پوشد کسی
از خجالت چون صدا در خویش پنهانیم ما
(بیدل، ۱۳۸۸: ۱۱۶)

۱۲- بیدل و آینه

استاد شفیع کدکنی، بیدل را شاعر آینه‌ها می‌داند و کتابی هم به همین نام در نقد شعر بیدل منتشر کرده است. «از نظر بیدل، آینه به اعتبار اینکه مانند چشمی همیشه باز جلوه‌گر است. یادآور حیرت است همین که می‌گوییم: از تعجب چشمانش باز شد...»

رمز دو جهان از ورق آینه خواندیم
از حیرت دل بند نقاب تو گشودیم
بیدل! من و حیرانی و معشوق‌تراشی
جز گرد تحیر، رقمی نیست در اینجا
آینه‌گری کار کمی نیست، در اینجا
جز شوق برهن صنمی نیست در اینجا
(همان: ۱۰۵)

موتیو آینه: در شعر بیدل بالاترین بسامد را دارد. اگر او را شاعر آینه‌ها خوانده‌ام، به همین دلیل است و اگر بخواهیم مهم‌ترین پیام عرفانی و فلسفی شعر او را نیز دریابیم، چیزی جز تصویر حیرت نخواهد بود:

بیدل! سخت نیست جز انشای تحیر
کو آینه تا صفحه دیوان تو باشد
(شفیعی کدکنی، ۱۳۸۹: ۳۲۳)

۱۳- نقد شعر بیدل

شعر بیدل دهلوی همواره در ایران و شبه‌قاره مورد نقد و بررسی قرار گرفته و در ایران پس از حافظ و سعدی غزل‌های وی در محافل ادبی مورد توجه بوده است.

۱۳-۱- نقد شعر بیدل در ایران

استاد شفیع کدکنی مؤلف کتاب ارزشمند «بیدل شاعر آینه‌ها»، در نقد بیدل می‌نویسد: «بیدل در تاریخ ادبیات فارسی اوج شیوه‌ای است که به نام هندی یا اصفهانی خوانده می‌شود. طرز تازه‌ای که از دوره فغانی و پیش از او آغاز شده بود و چهره‌های مشخص و برجسته آن شیوه در قرن یازدهم عبارت‌اند از: صائب، کلیم، طالب و سلیم تهرانی، در شعر او به اوج می‌رسد.

۱۳-۱-۱- رضازاده شفق

«بیدل دهلوی، آخرین شاعر نامی و خوش‌قریحه هند، بالغ‌بر یکصد و هزار بیت ساخته است. الحق که بیدل در غزل عرفانی و اشعار ذوقی و مثنوی، استادی به‌کار برده و بهترین نمونه سبک هندی را نشان داده است» (رضازاده شفق، ۱۳۶۹: ۳۵۱).

۱۳-۲- نقد بیدل در شبه‌قاره

میرزا عبدالقادر بیدل عظیم‌آبادی دهلوی (۱۰۵۴-۱۱۳۳ هـ) به علت نظر دقیق و فکر عمیق با نازک‌خیالی و مضمون‌آفرینی در شعر خود، خوانندگان را زحمت فکر و نظر می‌داده است.

۱۳-۲-۱- ظهورالدین احمد

«کلیات ضخیم شعر او را با دقت و صبر باید مطالعه کرد. از شعرای بزرگ دوره تیموریان به شمار می‌رود و در افغانستان و ایالت‌های مسلمان‌نشین آسیای میانه نیز معروفیت دارد. مطالعه خصوصی و جدی آثار او در سده بیستم میلادی آغاز شد.

نَفَس از تو صبح خرمن، نگه از تو، گُل به دامن تویی آن که در بر من، تهی از من است جایست»
(ظهورالدین، ۱۳۷۴: ۱)

۱۴- مشایخ بیدل

بیدل که از جوانی به تصوف و عرفان گرایش پیدا کرده بود، برای تکمیل اطلاعات و کسب تجربه و کشف و شهود عرفانی زیر نظر مشایخی بزرگ سلوک می‌کرد؛ از جمله:

۱۴-۱- شیخ کمال

نخستین کسی که بیدل از او تعلیم یافته و در چهار عنصر از وی یاد می‌کند، شیخ کمال نام دارد. او از مشایخ قادریه بود و در رانی ساگر از روستاهای بهار سکونت داشت، پدر بیدل نیز به وی اخلاص داشته است، بیدل رابطه خود را با این شیخ این‌گونه بیان می‌کند: «تلقین والد فقیر از روح مقدس حضرت غوث‌الاعظم به وساطت آن ذات مقدس بود» (بیدل، ۱۳۸۸: بیست‌وسه).

۱۴-۲- شاه کابلی

«تنها همین قدر می‌دانیم که سید و منسوب به کابل بوده، ارتباط بیدل با این شیخ شوریده‌حال به احوالات مولانا و شمس تبریزی شباهت دارد، در اولین ملاقات با این شاه شوریده‌سران به بیدل حالی شبیه جنون دست می‌دهد، پس از این شور و شیدایی بیدل، شیخ همانند شمس ناپدید می‌شود. بیدل در فراق این عارف مجذوب دو سالی دچار سرگشتگی می‌شود و پس

از آن در ملاقاتی دیگر با این مجذوب بیدل از درد چشم رهایی می‌یابد» (بیدل، ۱۳۸۸: مقدمه، بیست و چهار). نخستین ملاقات بیدل با شاه کابلی در دهلی اتفاق می‌افتد و این به سال ۱۰۷۶ بوده که بیدل بیست و دو ساله بوده است. دو سال بعد پس از جست‌وجوی فراوان او را می‌یابد، اما باز بعد از یک ملاقات شاه کابلی گم می‌شود و پس از آن در دوران سپاهی‌گری خود شاه را می‌یابد و تا بیست سال بعد که مشغول نگارش چهار عنصر بوده، از او خبری درنیافته است.

۱۵- ساحت‌های اندیشه بیدل

بیدل تحت‌تأثیر اندیشه‌های مشایخ خود و با آگاهی از دانش‌های رایج زمان خود، در رشته‌های گوناگون پژوهش و کنکاش کرد.

«بیدل در اکثر علوم رسمی و حکمی تبحر داشت و با طریقه صوفیه و بعضی مشایخ و مجذوبان، آشنایی حاصل کرد... بعضی از مثنویات او صبغه عرفانی قوی دارد. تذکره‌پردازان هند وی را در نثر، هم‌تراز غزالی و خواجه عبدالله انصاری و در شعر همانند سعدی و مولوی خوانده‌اند... اوج قریحه بیدل در غزل‌سرایی اوست» (زرین‌کوب، ۱۳۷۱: ۱۲۴).

۱-۱۵- اندیشه‌های عرفانی بیدل

بیدل، عارفی حکیم و حکیمی متکلم است و مکتب اندیشگی او عرفان اشراقی است که مبتنی بر کشف و شهود است. در این رباعی مبانی اندیشه خود را بیان کرده است:

صد شکر که غیبم به شهود انجامید	سامان خیالم به نمود انجامید
یعنی اسرار باطنم ظاهر شد	کارِ عدم آخر به وجود انجامید

(بیدل، ۱۳۸۸: ۱-۲)

«عرفان انعکاسی است از خیالات، افکار، تأثیرات کیفیات و جذبات و احساسات بیدل و اسرار زندگی او بعد از مثنوی معنوی گنجینه بزرگ در ادب دری است» (همان: مقدمه، پنجاه و پنج).

اندیشه‌های عارفانه و شیفتگی بیدل به مکتب وحدت وجود ابن عربی باعث شد که در ایران و هند و شبه‌قاره تا ماوراءالنهر و عثمانی، شهرتی فراهم آورد.

چه دارد این صفات حاجت آیات	به جز ورد دعای حضرت ذات
----------------------------	-------------------------

(کاظمی، ۱۳۹۳: ۳۰)

۲-۱۵- اندیشه ادبی

شاعران مکتب هندی در پی یافتن مضامین باریک و نکته‌های ظریف بودند که معمولاً به آن «نازک‌خیالی» می‌گفته‌اند و این نازک‌خیالی، کشف رابطه‌های پنهان و غریب میان پدیده‌هاست. بسیاری این شاعران بدین کار مشتاق بوده‌اند و حتی یک شاعر متوسط مکتب هندی هم از این نظر با بسیاری از بزرگان شعر فارسی برابری می‌کرد.

چه مغناطیس حل کرده است یا رب خون نخچیرش	که پیکان یک قدم پیش است از سعی پر تیرش
---	--

(همان: ۴۸)

در بحث از ادبیات، غزل‌های بیدل از نظر کیفیت و کمیت به غزل امیر خسرو شبیه است؛ اما خسرو تنها صوفی و عاشق بود و بیدل با تصوف و عشق چاشنی فلسفه را هم درآمیخت.

یاد آن عیشی که عشق جاودانی داشتیم	سجده‌ای چون آسمان بر آستانی داشتیم
ای برهنم بیخبر از کیش بی‌دردی مباش	پیش ازین هم ما بت نامهربانی داشتیم

(همان: ۱۲۳)

۱۵-۳- اندیشه فلسفی

فلسفه زندگی بیدل شیفتگی و حیرت‌زدگی در برابر آفریدگار هستی است.

«به همین گونه دشوار است که او را شاعری فلسفی‌اندیش از نوع خیام بدانیم» (همان: ۳۰).

۱۶- بیدل و موسیقی

یکی از وجوه مشترک بیدل و سلطان ولد همنوایی با ابزار موسیقی بود. ساز نی، یکی از عناصر موردعلاقه بیدل بود که در شعرش حضوری چشمگیر دارد. چرا نی؟ زیرا: نی از طرفی با نیشکر ارتباط دارد و از طرفی با بوریا؛ از طرفی وسیله نواختن می‌شود و از طرفی راست و سرفراز است. بیدل گاه چند خاصیت از نی را یکجا و در یک بیت به کار می‌گیرد.

به کیش آزادگی نشاید که فکر لذات، عقده زاید
 ره نفس پیچ و خم ندارد، چون نی، ز بند شکر برون آ
 (همان: ۱۷)

۱۷- مثنوی‌ها

بیدل چهار منظومه در قالب مثنوی دارد: «محیط اعظم»، «طلسم حیرت»، «طور معرفت و عرفان» که در این پژوهش منظومه مثنوی طلسم حیرت موردنظر است:

طلسم حیرت، دومین مثنوی بیدل، منظومه‌ای تمثیلی است که به پیروی از منطق الطیر عطار نیشابوری در سال ۱۰۸۰ به نظم درآمده است.

یکی از آثار ارزشمند بیدل، مثنوی طلسم حیرت است که اثری متفاوت از تألیفات دوران شاعری اوست. بیدل در شرح رویدادهای مفصل این داستان نمادین می‌گوید: طلب کردم و به خاطر طلب معرفت به هر جایی رفتم؛ اما اصل سیر، در مقامات بدن است:

بکن سیری مقامات بدن را
 ببین تبدیل حال خویشتن را
 (بیدل، ۱۳۴۲: ۱۳۴)

در ملک قدس پادشاهی فرمانروایی داشت که به زیردستان چندان توجه نداشت.

که در ملک تقدس بود شاهی
 معلقی مسندی، صاحب کلاهی
 می اسرار وحدت، نقد جامش
 به کثرتگاه امکان، روح نامش
 (همان: ۲۰)

روزی پادشاه به گردش رفت و در مشرق به عشق‌آباد رسید و آن سرزمین کالبد بود که چهار فرمانروا داشت: بلغم، خون، سودا، صفرا؛ اما همگی در زیر فرمان مزاج بودند.

پری دختی بهار آن چمن بود
 شرر خوبی چراغ آن لگن بود
 مزاجش نام و در معنی یگانه
 سرا پا خویش و ارکانش بهانه
 عروس جمله گاه بی نیازی
 فروغ محفل عیش مجازی
 (همان: ۲۳)

پادشاه دلدادۀ آن پری‌رو شد و با او ازدواج کرد، روزگاری گذشت و خوش و خرم با هم به سر بردند و از وجود او ملک تن شگفتن گرفت:

۱۸- صفت عقل

بلی استاد هشتم فکر نامش
شـوایب دور از نزدیکـی او
به لوح عقل، نظم و نثر معدوم
ز درش فلسفی شد حکمت آغاز

شراب حلّ مشکل‌ها به جامش
معنایی فریبه از بیاریکی او
ز کلک بی‌نشانش گشته مرقوم
به بال او، مهندس چرخ پرواز

(بیدل، ۱۳۸۸: ۳۲)

فکر، هشتمین استاد است که می‌تواند تمامی مشکلات جهان هستی کرات آسمان را حل کند.

۱۹- صفت محبت

سوم از اهل دل یعنی محبت
وجودش نشئه ایجاد عالم

سراپا حلقه زنجیر آلفت
ظهورش جوهر تفصیل آدم

(همان: ۴۰-۴۱)

سومین رکن از ارکان مودت، همانا محبت است که از دوستی پدید می‌آید. وجود دل موجب سرمستی آفرینش و حضورش اصل خلقت انسان است. محبت سرچشمه آفرینش هر دو جهان است و ذرات آفرینش از وجود او شور و مستی پیدا می‌کنند: بیدل به یک نکته اساسی اشاره کرده که حُسن و زیبایی باعث آفرینش عشق و محبت می‌شود؛ همان‌گونه که حافظ فرموده بود:

در ازل پرتو حُسن ز تجلی دم زد
عشق، پیدا شد و آتش به همه عالم زد

(حافظ، ۱۳۶۹: ۲۹۶)

۲۰- جنون عشق

تجلی حُسن که بر تعینات برمی‌تابد، عشق آغاز می‌شود؛ یعنی حُسن عشق‌آفرین است. اگر سالک از خطرات گمراهی و افتادن در بی‌راهی نپرهیزد، به سرمنزل مقصود نخواهد رسید؛ بدین معنا که اگر محبت در دل رهروان پدید نیاید عشقی وجود ندارد؛ پس بر رهرو لازمست دست پیری را بگیرد و از مقامات بگذرد تا در اثر پیدایش حال عشق و محبت دلنوازی کنند.

گاهی طوفان کند در قطره پنهان
ازین گل عشق صد گلزار دارد

گاهی از قطره ریزد رنگ طوفان
به این نیرنگ چندین کار دارد

چنین یک عمر آن جان تجلی
به صورت داشت از معنی تسلی

(همان: ۹۷)

۲۱- نتیجه

پس از بررسی و تحلیل طلسم حیرت اثر عبدالقادر بیدل که شعر و اندیشه او در هندوستان، پاکستان، ماوراءالنهر، ایران و تمام جغرافیای پارسی‌گویان اثرگذار بوده و از جانب دیگر مثنوی رباب‌نامه سلطان ولد که در ایران، عثمانی آن روزگار، گنجه و شروان و سایر مناطق پارسی‌گوی شهرت داشته است، این نتایج به دست آمد.

سلطان ولد، شاعری عارف است که بی‌تردید پس از مولانا جلال‌الدین، شعر عرفانی و شیوه تعلیمی، او را سرمشق خود قرار داد و توانست از میراث گرانبهای صوفیه پاسداری کند.

مثنوی رباب‌نامه، در آسمان ادب و عرفان اسلامی همچون ماه تابان است که نور و تراوش خود را از خورشید مثنوی مولانا می‌گیرد و شب‌های تیره نوسفران را روشن می‌کند.

مثنوی طلسم حیرت بیدل اثری تمثیلی است با مشکل‌گویی، مضمون‌آفرینی، ترکیبات خاص که بیانگر جامعیت فرهنگی بیدل و نشان‌دهنده کاربرد زبان دری در شبه‌قاره است.

به گواهی مثنوی‌های طلسم حیرت و محیط اعظم، بیدل نیز مانند سلطان ولد، بر این باور بود که عقل در برابر عشق ناتوان است و عشق حقیقی در همه ذرات هستی سریان و جریان دارد.

بنابر نظریه‌های نوین ادبی به‌ویژه نظریه بینامتنیت، بیدل دهلوی شیفته مولانا و از هواداران مثنوی و دیوان شمس بود که در بسیاری از مثنوی‌ها و غزلیات خود از آن بزرگوار، سلطان ولد، سعدی و حافظ بهره برده و مضمون‌هایی به‌صورت اخذ و اقتباس از شعر آنان به‌کار گرفته است.

«عقل» در ربانامه، مقدمه حرکت به سوی کمال انسانی؛ اما در طلسم حیرت، فرمانروای سایر اندام‌های بدن انسان است. عقل، در ربانامه ابزاری برای آموختن آداب و احکام شریعت است و در طلسم حیرت، تعیین‌کننده سرنوشت انسان. عشق، در مثنوی ربانامه، جایگاهی به مراتب بالاتر از عقل دارد، اما در غزلیات بیدل به اوج شکوه رسیده است. عشق از دیدگاه بیدل، تفسیری وحدت وجودی دارد؛ زیرا وی از پیروان مکتب ابن‌عربی بوده است؛ در حالی که سلطان ولد از پیروان عشق عارفانه مولانا به‌شمار می‌آید.

به عقیده سلطان ولد، عشق همان حقیقت مطلق است که در همه پدیده‌های هستی، ساری و جاری شده است؛ اما در شعر بیدل به استعداد سالک بستگی دارد.

سخن فرجامین این که در هر دو منظومه، عقل، سالک را تا خودشناسی و خداشناسی یاری می‌کند؛ اما عشق، فرمانرواست و مقصد و مقصود او پیشگاه معشوق ازلی است.

عقل اگر در بارگاه عشق می‌لafd چه باک؟ بر در سلطان، سر چندین گدا خواهد شکست
(بیدل، ۱۳۸۸: ۶۵۷)

۲۲- منابع

- قرآن کریم.
آلن، گراهام. (۱۳۸۵). بینامتنیت، ترجمه پیمان یزدانجو، تهران: نشر مرکز.
اقبال لاهوری، محمد. (۱۹۲۷). زیور عجم، بی‌جا.
امینی لاری، لیلا و ریاحی زمین، زهرا. (۱۳۹۸). هنر شرقی، هنر مقدس، تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی، ۱۱ (۳۹)، ۱۶۸-۱۴۷.
بروئل، پیرو و همکاران. (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات فرانسه، ترجمه نسرین خطاط، تهران: سمت.
بیدل، عبدالقادر. (۱۳۴۲). کلیات بیدل، جلد ۳، افغانستان، کابل.
بیدل، عبدالقادر. (۱۳۸۸). کلیات بیدل، براساس نسخه خان محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی، ویراست فرید مرادی، تهران: زوآر.
حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۹). دیوان حافظ شیرازی، قزوینی - غنی، تهران: زوآر.
حائری، محمدحسن. (۱۳۷۹). راه گنج، تهران، انتشارات مدینه.
دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه، جلد ۱۳، تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، دوره جدید.
رضازاده شفق، صادق. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران، تهران: انتشارات آهنگ.
زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۱). سیری در شعر فارسی، تهران: انتشارات علمی، چاپ سوم.
ژنت، جرال. (۱۹۹۷). ادبیات پنهان، انتشارات پاریس، ویرایش دوم.

- سبحانی، توفیق. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات ۳*، جلد اول، تهران: انتشارات دانشگاه پیام‌نور.
- سجادی، سید جعفر. (۱۳۶۲). *فرهنگ معارف اسلامی*، تهران: شرکت مؤلفان ایران.
- سعدی، شیخ مصلح‌الدین. (بی‌تا). *کلیات سعدی*، محمدعلی علمی، تهران: انتشارات علمی.
- سلطان ولد، بهاء‌الدین محمد. (۱۳۵۹). *رباب‌نامه*، علی سلطانی گرد فرامرزی، انتشارات مؤسسه مطالعات اسلامی، دانشگاه مک گیل، کانادا، مونترال، شعبه تهران.
- سدار نگارنی، هرومل. (۱۳۴۵). *پارسی‌گویان هند و سند*، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۹). *بررسی سبک هندی و شعر بیدل*، تهران: آگاه.
- صفا، ذبیح‌اله. (۱۳۷۲). *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۳/۵، تهران: انتشارات فردوسی، چاپ سوم.
- ظهردالدین، احمد. (۱۳۷۴). *نقد شعر فارسی در پاکستان و هند*، اسلام‌آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فاسی ایران و پاکستان.
- کاظمی، محمدکاظم. (۱۳۹۳). *کلید در باز*، تهران: انتشارات سوره مهر، چاپ دوم.
- مولوی، جلال‌الدین. (۱۳۷۸). *کلیات شمس تبریزی*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: پیمان.
- نامور مطلق، بهمن. (۱۳۹۴). *درآمدی بر بینامتنیت*، تهران: انتشارات سخن.
- نادری، فرهاد و نادری، سمیه. (۱۳۹۷). کارکرد نظریه ترامتنیت ژنت در کشف و واکاوی تأثیرپذیری کوش‌نامه از شاهنامه، *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۰(۱)، ۱۶۹-۱۸۷.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۶). *لیلی و مجنون*، تصحیح حسن وحید دستگردی به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره.